

Pokazatelji čovjekove duhovne dimenzije

Analiza čovjekovih vlastitosti

Ivan Šestak*

Sažetak

Filozofska nauka o čovjeku, odnosno filozofska antropologija, nastoji na vidjelo iznijeti bit čovjeka. Taj je pokušaj u načelu veoma složen jer je i objekt ove discipline, tj. čovjek sam, veoma kompleksno biće. Srčiku te kompleksnosti nesumnjivo sačinjava čovjekovo duhovno–tjelesno ustrojstvo. Klasični su autori udžbenika ove discipline u svom metodološkom postupku nastojali ukazati na naročitost čovjekove naravi. Pokazivali su na duhovnu dušu s njezine dvije temeljne sposobnosti: um i volja. Neki noviji autori su također nastojali analizirati i čovjekove vlastitosti, kao što su primjerice jezik, društvenost i političnost, znanost, kultura, umjetnost, rad i tehnika, igra, zabava i smijeh, etičnost te religioznost. I njihova je analiza na svoj način ukazala na čovjekov »novum« naspram drugim bićima u svijetu, a to je duh. Govor o vlastitostima je zaista obogatilo antropološki govor unijevši dodatnu svježinu u filozofsku disciplinu o čovjeku te tako njegovu narav učinio, ako ne razumljivijom, onda svakako zanimljivijom.

Ključne riječi: filozofska antropologija, čovjek, vlastitosti, ograničeni ili utjelovljeni duh, sloboda.

Uvod

Problematika ovoga članka spada u filozofsku antropologiju, dakle u ono područje specijalne metafizike koje želi što jasnije pokazati bit čovjeka. Za ostvarenje ove namjere nudili su se različiti metodološki postupci. Neki noviji autori sustavne filozofske discipline o čovjeku u svojim su pokušajima analizirali čovjekove vlastitosti, koje inače ne nalazimo ni u životinja morfološki najbližnjih čovjeku. Vlastitosti su pak karakteristične oznake koje su svojstvene nekoj vrsti, tj. pripadaju svakom članu vrste, slijede iz biti, ali nisu dio te biti (necessarium non essentialia).¹ Zašto su čovjekove vlastitosti važne za filozofsku antropologiju? Zato što u njima s različitih motrišta dolazi do izražaja čovjekova naročitost (njem. Sonderstellung) u cjelini kozmosa. Ukratko, ta se naročitost sastoji u čovjekovoj duhovnosti: čovjek je duh! Ne, naravno, čisti duh (spiritus purus), nego ograničeni od-

* Doc. dr. sc. Ivan Šestak, Filozofski fakultet Družbe Isusove, Zagreb.

nosno utjelovljeni duh (spiritus incarnatus), odnosno duh u svijetu (spiritus in materia, Geist in Welt). Riječ je o sljedećim vlastitostima: jeziku, društvenosti i političnosti, znanosti, kulturi, umjetnosti, radu i tehnici, igri, zabavi i smijehu, etičnosti te religioznosti. Na kraju ćemo članka u zasebnoj točki sumirati izvode koji proizlaze iz analize spomenutih vlastitosti te ćemo, nadamo se, pridonijeti većem razumijevanju čovjeka.

1. Jezik

Među mnogim definicijama kojima se običava isticati posebnost čovjekove naravi, tj. različitost i u odnosu prema njemu najslabijim vrstama, u današnje vrijeme osobito mjesto zauzima ona koju je već inaugurirao Aristotel, a koja kaže je čovjek biće koje govori.² Jezik uistinu pripada najčudesnijim čovjekovim dostignućima.³ On nije samo uvjet mogućnosti komunikacije, nego i uvjet mogućnosti bilo kakvog ljudskoga djelatnog zajedništva! Tako je jezik — kako to ističe Mondin — prva i temeljna sastavnica svake kulture.⁴ S druge pak strane, jezik je i sredstvo kojim neka socijalna grupa ili kultura reflektira samu sebe, svoj bitak. U jeziku je napokon objedinjen čitav život jednoga naroda, te je stoga on i simbol svakoga naroda.⁵

Činjenicu da se još i danas pridaje tako velika važnost čovjekovoj lingvističkoj obdarenosti zasigurno valja pripisati još uvijek prilično jakoj jezičnoj usmjerenosti suvremene filozofije, koja je napustila metafizičke i spoznajne pretenzije i s time povezane »prijepore« predašnjih epoha, ističući da su zapravo svi filozofski problemi jezične naravi. Ove su ideje zastupali i gajili G. E. Moore, L. Wittgenstein, B. Russell te pripadnici tzv. Bečkoga kruga, a pridružili su im se ne samo neopozitivisti nego i strukturalisti, zatim M. Heidegger sa svojim učenicima, potom H.–G. Gadamer i P. Ricoeur — začetnici nove hermeneutike, kao i mnogi pristalice Tome Akvinskog. Jezikom se ne bavi samo suvremena filozofija. O njemu, konkretno o njegovu porijeklu i naravi, raspravljali su već i predsokratovci, zatim Aristotel, Plotin, Augustin, skolastici te osobito njemački romantičari J. G. Herder te K. W. von Humboldt.

Čudesne su funkcije i vrijednosti jezika. Neopozitivisti i analitičari običavali su mu pripisivati isključivo deskriptivnu ili spoznajnu funkciju: naime samo takva funkcija osposobljava čovjeka da dođe do istine i da je prenese dalje. Takvu pak funkciju, prema spomenutim filozofima, vrši jezik znanosti, koji krase najveća ja-

1 Usp. A. Mišić, *Rječnik filozofskih pojmova*, natuknica »vlastitost«, Split, 1997, 275.

2 Usp. *Pol.* 1, 2; 1254 a 9–10.

3 Općenito se filozofi slažu da na životinjskoj razini postoji jedan posve elementaran, neartikuliran oblik jezika, sastavljen od maloga broja znakova kojima se želi privući pozornost drugih članova grupe, upozoravajući ih na opasnost ili na hranu. Takav elementarni sustav »životinjskog« jezika ima funkciju održanja jedinke i vrste. Usp. B. Mondin, *Manuale di filosofia sistematica*. Antropologia filosofica. Filosofia della cultura e dell'educazione, vol. 5, Bologna, 2000, 169.

4 Usp. B. Mondin, *Manuale di filosofia sistematica*, 326.

5 Usp. B. Mondin, *Manuale di filosofia sistematica*, 327.

snoća, preciznost i objektivnost. Svaki drugi jezik ima veću ili manju vrijednost u mjeri u kojoj se uspijeva suobličiti jeziku znanosti! Naravno da na ovakvo skućeno shvaćanje jezika nisu izostale reakcije. Kriterij eksperimentalne verifikacije, na kojemu se uostalom temelji ovakvo shvaćanje funkcije jezika, jest i sam jedna metafizička propozicija koju se ne može verificirati. Osim toga, postoje i druga područja s njihovom vrstom jezika, koji su za čovjekov život jednako važni kao i jezik znanosti. To su primjerice svakidašnji jezik, jezik etike, umjetnosti, poezije, mistike. Stoga je posve neopravdano pridavati isključivu vrijednost jeziku znanosti. Iz ovoga se već nazire da jezik ima više funkcija. Jedna od važnijih je komunikativna funkcija, koja ne znači samo puko opisivanje predmeta, fenomena, nego i priopćavanje osjećaja, afekata, želja, zapovijedi, itd. Nadalje, značajna je i egzistencijalna funkcija jezika, kojom svjedočimo i potvrđujemo nama samima i drugima našu egzistenciju. Riječ ohrabruje, daje sigurnost, orijentaciju. Riječ pak kao ime posjeduje u Bibliji osobitu gustoću. Jezik napokon vrši i ontološku funkciju, kako je to osobito isticao M. Heidegger nakon svojega glasovitoga misaonog zaokreta (*Kehre des Denkens*), poglavito u djelu *Unterwegs zur Sprache*. Jezik u samome sebi, za najistaknutijega njemačkog predstavnika filozofije egzistencije, ima potpuno originalnu moć: objavljuje bitak.⁶

Premda su povijesna mišljenja o nekoj stvari uvijek zanimljiva, kao što bi uostalom bilo zanimljivo istraživanje o porijeklu i nastanku jezika, njihovom broju (danas ih ima oko 3000!), ovdje nas ipak poglavito zanima sam jezik, ukoliko on, kao isključiva čovjekova djelatnost, može razotkriti nešto od naročitosti ljudske naravi.

Jezik se općenito definira kao sustav znakova koji omogućuje komunikaciju među ljudima. Bit znaka je pak njegova intencionalnost, tj. on sam po sebi ne privlači pozornost, nego naprotiv upućuje na stvar koju označuje. Tako primjerice dim kao naravni znak upućuje na vatru, oblak pak na kišu, a golubica kao umjetni znak na ideju mira, itd. U tom je smislu jezik sustav umjetnih i konvencionalnih znakova koji služi komunikaciji među ljudima.⁷ Jezik ne obuhvaća samo govorni jezik nego i sve oblike čovjekove komunikacije u koju spadaju svi vizualni i taktilni znakovi, tj. tiskana riječ, znakovni jezik i brajevo pismo. Temeljna sastavnica svakoga jezika je riječ. Riječ, bilo pisana, bilo izgovorena, jest osjetne naravi jer se vidi, odnosno čuje. Ona se međutim ne iscrpljuje u osjetnosti nego prenosi značenje, misao, odnosno ideju koja nadilazi sferu osjetnosti. Riječ kao osjetna datost jest dakle prenositelj duhovne zbiljnosti.⁸ Budući da je pak jezik kao konvencionalan skup riječi isključivo čovjekova aktivnost ili djelovanje, to znači da je čovjek duhovno–tjelesna zbiljnost, odnosno da je on inkarnirani duh.

Zaustavimo se na trenutak na činjenici da se misao kao duhovna zbiljnost jezikom utjelovljuje u fizički svijet. Budući da je misao nematerijalne naravi, ona transcendirira granice singularnosti i individualnosti, što znači da je savršen izraz

6 Usp. B. Mondin, *L'uomo, chi è?*, Elementi di antropologia filosofica, Milano, ⁴1982, 166–173.

7 Usp. B. Mondin, *L'uomo, chi è?*, 159–161.

8 Usp. J. B. Reichmann, S. J., *Philosophy of the Human Person*, Chicago, 1985, 134.

misli u osjetnom simbolu nemoguć, da izraz misli u jeziku zaostaje za umskim sadržajem.⁹ Tu činjenicu mi ljudi u životu doživljavamo zaista često, a nerijetko i veoma bolno: tako umnažamo riječi, unosimo modifikacije i pojašnjenja ili se pak gotovo ispričavamo što neko iskustvo jednostavno ne možemo izraziti riječima! Upravo opisana zbiljnost ukazuje na čovjeka kao utjelovljeni duh, duh kojemu je zbog inkarniranosti nemoguće u jednom mahu iscrpiti zbiljnost.

Osim toga, i tako velika brojnost jezika pokazuje na metafizičku strukturu čovjeka. Naime unatoč tako velikoj sintaksoj, morfološkoj i gramatičkoj različitosti na koju lingvisti ukazuju, začuđuje činjenica da su jezici ipak prevodljivi jedni na druge! To ukazuje na to da svi jezici imaju zajednički korijen, naime samu misao, a čime se, osim toga, samo potvrđuje teza da je jezik zapravo utjelovljenost misli u materiji.¹⁰ Dakle i jezik također nosi Aristotelovu hilemorfističku strukturu. Napokon, fenomen prevodljivosti jezika ukazuje i na jedinstvo ljudskoga roda: unatoč svim kulturnim i jezičnim razlikama, gledano čisto fenomenološki, svi ljudi i narodi su dionici zajedničke naravi.¹¹

Ako se promotri pisani jezik (usput rečeno, on je star tek 5400 godina), tada se uviđa da i on ima veliko značenje za čovjeka, ali i da otkriva važne filozofske uvide. Pisanoj riječi čovjek probija neposrednost sadašnjosti te se proteže u misao nekoliko tisuća godina unazad; pisana mu riječ nadalje omogućuje da ne mora uvijek ispočetka stjecati znanja i vještine. U današnjem vremenu živi se u nadmoći izgovorene riječi, no pisana riječ ipak omogućuje refleksivnu intimnost i dubinu komunikacije. U tišini ambijenta čitane riječi snažnije dolazimo do unutarnje kondicije ljudske misli.¹²

Čovjek jezikom ima pristup prošlosti, prema onome što više ne postoji, ali jednako tako ima i ulaz u budućnost koja može biti! On dakle jezikom probija ograničenost prostora i vremena; govori o naravi i skrivenim kvalitetama stvari, kao i o onima osjetne naravi koje su bliže neposrednom iskustvu. Govori o idejama koje su nadvremenske, služi se mitskim jezikom. Čovjek dakle transcendirira neposrednost u svim dimenzijama, a kada nastoji objasniti narav i uzrok svoje transcencije, tada postaje i filozof. Upravo nas ova činjenica najviše razlikuje od životinja. »Jezik životinja« vrlo je ograničen, urođen; ne postoje nikakvi dokazi o napretku komunikacije, nema fleksibilnosti, razumije ga se samo unutar vrste. Ne uči se, nego je instinktivan.¹³

Nadalje, ljudski je jezik usmjeren prema akciji. Mi naime intelektualnom sposobnošću uviđamo ciljeve i svrhe za koje mogu biti upotrebljeni objekti koje zapažamo. To nam pak omogućuje da pravimo alate raznih vrsta te mijenjamo okolinu prema unutarnjem modelu naše vlastite misli. Tako opet misao nalazi izraz u

9 Usp. J. B. Reichmann, 134; E. Coreth, *Was ist der Mensch?*, Grundzüge einer philosophischen Anthropologie, Innsbruck, 41986, 129.

10 Usp. J. B. Reichmann, 136.

11 Usp. J. B. Reichmann, 136–137.

12 Usp. J. B. Reichmann, 137.

13 Usp. J. B. Reichmann, 140–141.

fizičkom svijetu materijalnih stvari. Na taj se način svijet humanizira, dobiva nove oblike do kojih priroda prepuštena samoj sebi nikada ne bi došla.¹⁴

Čovjek je dakle univerzalni »speaker«, transcendentalni govornik! Osim toga, naš je govor bitno filozofski, i to onda kada želimo izraziti jedinstvo svih stvari, kao i smisao našega cjelokupnog iskustva. Naš je jezik dakle jezik bitka.¹⁵

2. Društvenost i političnost

Društvenost i političnost su vlastitosti koje proizlaze iz ljudske naravi kao takve, tj. nisu prigodne ni prolazne karakteristike. Ljudska je narav naime takva da čovjek spontano teži zajedništvu s drugima. To se zajedništvo očituje ne samo u međusobnoj razmjeni materijalnih dobara ili pružanju pomoći, nego ono među ljudima zadobiva i sublimnije forme: ljude teže međusobnoj razmjeni iskustava, želja i osjećaja. Dapače, čovjek može doći na ovaj svijet samo posredstvom zajedništva oca i majke, te se samo tako normalno razvijati. Osim toga, gledajući njegov puki biološki postanak i razvoj, čovjek dugo biva upućen na druge. Također je i u svojem duhovnom razvoju upućen na druge, jer se on zbiva procesom odgoja i obrazovanja.

Čovjekova se socijalnost međutim ne iscrpljuje samo u zajednicama neformalne naravi, nego čovjek zajedno s drugima tvori i čvrste političke zajednice. Vrhunac političke zajednice predstavlja država (*polis*). Političnost je dakle samo korelativni vid čovjekove društvenosti. Država je organizam u kojemu su odnosi među članovima i nižim grupama definirani, tj. točno se znaju prava i dužnosti. Društvenost i političnost su dakle čovjekove temeljne dimenzije, na što je ukazao i Aristotel svojim često citiranim riječima da je »čovjek po naravi politička životinja«¹⁶. Budući da je prema Stagiraninu cilj ljudskoga života sreća, onda i država treba tome pridonositi. Čovjekova je socijalnost u kršćanstvu — za razliku od prethodnih i susljednih razdoblja — zadobila mnogo dublje dimenzije zbog kršćanskog pogleda na svijet: ona prelazi granice grčkog polisa te obuhvaća sve ljude; čitav je ljudski rod Božja obitelj, svi ljudi su djeca Božja. Takvo shvaćanje socijalnosti imalo je i snažan odraz na konkretan život. Kršćanstvo je pridonijelo ukidanju institucije ropstva i poboljšanju položaja žene time što je inzistiralo na vrijednosti ljudske osobe i njezine slobode.¹⁷ Danas socijalnost, zahvaljujući poglavito modernim sredstvima komunikacije, prelazi granice država, te se nastavlja u različitim unijama i dostiže planetarne okvire. Na taj je način čovjek naprosto državljanin svijeta, ali se s druge strane izgubila njegova privatnost, čime je pak otvoren širok prostor manipulaciji raznih vrsta.

14 Usp. J. B. Reichmann, 143.

15 Usp. J. B. Reichmann, 145.

16 *Pol.* I, 2; 1253 a 2–3.

17 Usp. I. Šestak, Prinos kršćanstva filozofskoj misli o čovjeku, *Obnovljeni život* (55) 4 (2000) 442–448.

Što društvenost razotkriva o čovjeku? Društvenost, odnosno »mi–dimenzija«, naprosto je čovjekova originalnost, čovjekov *a priori* svakog njegova udruživanja. Čovjek i dolazi do spoznaje samoga sebe u susretu s drugim! Osim toga, njegova socijalnost ukazuje i na njegovu posebnost među drugim bićima u svijetu. Nitko neće zanijekati neke oblike »socijalnosti« među životinjama određene vrste, koji se temelje na instinktu. No životinjski oblici socijalnosti su posve u funkciji održavanja jedinke, odnosno vrste. Čovjekova pak socijalnost nadilazi puku biološkičnost. Čovjek se za razliku od životinja slobodno udružuje kako bi postigao ciljeve koji nadilaze faktičnost preživljavanja te su usmjereni ostvarenju nadbioloških vrijednosti.

Takva mu udruživanja omogućuju u velikoj mjeri uređen, sređen i siguran život: primjer su država i njezine institucije, poput vojske, škole, bolnica, putova, a poglavito pravnog sustava. Tu su također udruženja u kojima čovjek promiče kulturne i estetske vrijednosti, te se tako samoostvaruje na duhovnome području, primjerice u različitim kulturnim i inim društvima. Postoji i oblik udruženja u kojemu čovjek daje prostora religioznosti kao svojoj bitnoj dimenziji, primjerice crkvi. Nadalje, socijalnost kao čovjekova vlastitost razotkriva njegovu autotranscendenciju, tj. upućenost na druge ljude, a onda i na svako biće u cjelini univerzuma, pa i na samoga Boga.

3. Znanost

Čovjek je uistinu jedino biće koje je stvorilo znanost. Znanstvena spoznaja je isključivo ljudski fenomen. Čovjek već kao dijete pita o ovome i onome, što to i kako jest, i zašto uopće jest! Što je znanost? Pod tim se pojmom obično misli na cjelokupnost sigurnih istina o univerzalnim i nužnim stanjima, koje su međusobno logički tako povezane da tvore jedan koherentan sustav.¹⁸ Što sve može biti obuhvaćeno znanstvenom spoznajom? Upravo je čudesno da je čovjekovu znanju principijelno otvoreno sve ono što jest, svako biće, cjelina bitka. Drugim riječima, čovjek načelno može imati objektivno, univerzalno i sustavno znanje o svim razinama zbiljnosti, počevši od onih fizičkih u prirodnim znanostima (fizika, kemija, biologija, astronomija), pa do ljudskih u humanističkim znanostima (psihologija, povijest, pravo, znanost o umjetnosti) te napokon i o posljednjim principima mišljenje i bivstvovanja (filozofija). Otkrivajući inteligibilne strukture u osjetnosti te usustavljajući to znanje u univerzalnim iskazima čovjek pokazuje svoju nadmoć u cjelini kozmosa te stavlja sile prirode u svoju službu. Promatrajući napredak znanstvenih spoznaja i unutar vlastitoga života, jedva možemo i naslutiti doseg znanstvenih otkrića, pa i na onim područjima koja još uopće nisu postala materijalnim objektom znanosti! Kako je uopće čovjeku moguće izgraditi ovakve univerzalne sustave znanstvenoga znanja? J. M. Bocheński je to zgodno pripisao čovjekovoj

18 Usp. C. Valverde, *Der Mensch als Person*, Philosophische Anthropologie, Paderborn, 1999, 162.

sposobnosti »da misli na drugačiji način nego ostale životinje«¹⁹, aludirajući pritom naravno na mogućnost apstrakcije, koja na poseban način dolazi do izražaja u matematici, a koja je najvažnije oruđe znanosti, a onda i napretka.

Znanost kao čovjekov konstrukt vrlo je jasan znak i čovjekove posebnosti u cjelini kozmosa. Ona pokazuje da je čovjek slobodan od puke prirodne i instinktivne nužnosti. »Na taj način od čovjeka stvorena znanost daje njemu samome sigurnost jednoga svijeta, koji se kreće prema konstantnim zakonima. Unutar stalnih promjenljivih događaja povijesti čovjek je konstruirao jedan red, koji posve nadvisuje red čiste prirode i instinkata.«²⁰

4. *Kultura*

Posljednjih desetljeća dvadesetoga stoljeća refleksija nad djelima čovjekove kulture, kako one materijalne (gradovi, putovi, prekrasne građevine), tako i one duhovne (od umjetničkih djela do političkih i socijalnih sustava) nastojala je dati uvid u metafizičke dubine čovjeka, pokušavajući sama postati filozofska, odnosno metafizička antropologija.

Što je zapravo kultura? Obično pod tim pojmom mislimo na sve one plodove koje je čovjek stvorio pomoću svojih duhovnih i tjelesnih sposobnosti.²¹ Ne želeći ulaziti u širinu, ostajemo ipak pri samoj stvari. Kultura se općenito stavlja u kontrapoziciju prirodi (natura), to jest prema onome što postoji, a nije čovjekovo djelo: to je cjelina kozmosa u njegovoj raznolikosti i uzvišenosti te čovjek sam u njemu. Na ovoj se pozadini pak uzdiže kultura, tj. ono što je čovjek, zahvaćajući u tu primordijalnu datost prirode, proizveo. »Kultura je naprotiv sve ono što čovjek stječe ili proizvodi pomoću svojih sposobnosti: sveukupnost znanja i djelovanja, odnosno znanosti i tehnike, te sve ono što svojim znanjem i djelovanjem izvlači iz prirode. Drugim riječima: priroda je izvorna datost stavljena na dispoziciju čovjeku; kultura je naprotiv ono što čovjek izvlači iz ove izvorne datosti svojom inicijativom.«²² Kultura dakle općenito nosi na sebi tragove intencionalnosti i čovjekova napora.

Što nam to činjenica kulture poručuje o čovjeku?

Kultura prije svega upućuje na čovjekovu socijalnost: ona naime nikada nije rezultat pojedinca — pa bio on i pravi genijalac — nego je uvijek rezultat grupe ljudi. Uostalom, i govori se o francuskoj, talijanskoj, njemačkoj i hrvatskoj kulturi. Osim toga, s obzirom na njezino porijeklo i način posredovanja narednim generacijama, ona nosi oznaku napora: drugim riječima, da bi čovjek postao kulturan, mora se angažirati. Kultura se ne prenosi mehanički, automatski, instinktivno. A to pak znači da se čovjek razlikuje od životinja, u kojih se određene sposobnosti

19 J. M. Bocheński, *Uvod u filozofsko mišljenje*, Split, 1997, 83.

20 Usp. C. Valverde, 164.

21 B. Mondin, *L'uomo, chi è*, 201.

22 B. Mondin, *L'uomo, chi è*, 202.

vrste prenose instinktivno. Nadalje, kultura, pa i njezine najsublimnije duhovne manifestacije u pjesništvu, filozofiji, religiji, glazbi i drugim vrstama umjetnosti, nužno nose osjetilno obilježje, tj. moraju se inkarnirati u materiju. To pak znači da je čovjek kao stvaralac kulture bitno osjetno–duhovno biće, ne dakle čisti nego utjelovljeni duh (*spiritus incarnatus*). Osim toga, kultura je dinamična stvarnost, budući da se neprestano nalazi u evoluciji i transformaciji, prateći život neke grupe u njezinom napredovanju i nazadovanju. Iz dinamičnosti kulture proizlazi i njezina raznolikost i kreativnost. U svakom slučaju, i to pokazuje da je čovjek dinamično biće koje nadilazi nužnost pukog postojanja koje ne poznaje nikakav razvoj.

I analiza nosećih stupova kulture, u koje ubrajamo jezik, običaje, tehniku i vrijednosti, daje uvide u naročitost čovjekova bitka. O jeziku, koji u sebi predstavlja temeljnu sastavnicu kulture, već je bilo govora. Dio svake kulture čine i običaji, koji se očituju u spravljanju hrane, odijevanju, odgoju djece, brizi za starce, seksualnoj inicijaciji, religioznim vjerovanjima, društvenoj, političkoj i socijalnoj organizaciji itd. Pod vidom običaja kultura dakle ukazuje na metafizičku strukturu ljudskoga roda, koji je u svojim bitnim odrednicama jedinstven. S običajima dolazi na vidjelo osjećajnost i strastvenost jednoga naroda, što pak ukazuje na to da čovjek nije samo »ratio«, kakvim ga se od prosvjetiteljstva naovamo prema prirodoznanstvenoj šabloni željelo prikazati i u filozofiji.²³ Nadalje, i sama tehnika (o kojoj će malo kasnije biti riječi) ukazuje na čovjekovu posebnost. Po njoj se on na veoma snažan način razlikuje od životinja. One naime nisu razvile nikakve tehnike. Tehnika je dokaz o naročitosti čovjekove inteligencije. Napokon, i vrijednosti spadaju u konstitutivne čimbenike kulture. Riječ je o djelovanjima, običajima, tehnikama, o onome što za određenu grupu predstavlja važnost, kriterije, norme, ideale. Temeljna vrijednost za sve kulture je ljudski život; sve ostale vrijednosti (mir, pravednost, časnost, ljepota, mudrost, pravo itd.) stoje zapravo u obrani života kao temeljne vrijednosti. Prema mnogim misliocima vrijednosti predstavljaju »dušu« kulture. Tako se može reći da i čitav javni život posjeduje »hilemorfističku« strukturu, prema kojoj bi vrijednosti bile njegova forma (*morphe*). Ako je duša svakoga društva odnosno naroda njegova kultura, onda dušu jedne kulture predstavljaju njezine vrijednosti.²⁴

5. Umjetnost

Rječit znak čovjekove naročitosti u cjelokupnoj ovosvjetskoj zbiljnosti, a poglavito razlika s obzirom na druge sisavce, jest nesumnjivo njegova mogućnost umjetničkog izražavanja ljepote u različitim materijalnim medijima — kamenu, notama, pokretima, riječima i na platnu. Umjetnost kao čovjekova vlastitost ne iscrpljuje se samo u umjetničkom stvaranju. Posve je očito da nisu svi ljudi samim time što su ljudi istodobno nužno i umjetnički stvaraoci! Međutim oni imaju važnu ref-

23 Usp. B. Mondin, *Luomo, chi è*, 210–212.

24 Usp. B. Mondin, *Luomo, chi è*, 215–218.

erenciju prema umjetničkom djelu i ljepoti. U umjetnost kao čovjekovu vlastitost spada dakle i divljenje, odnosno kontemplacija lijepoga.

Umjetnost je u određenom smislu u rodbinstvu s tehnikom i znanostu, ukoliko i njima čovjek može ostvariti neke tvorbe. Dok su međutim tehnika i znanost usmjerene prema proizvođenju onoga što je korisno, pa i nezaobilazno nužno za održavanje života, umjetnost je od toga posve slobodna — premda se ona može roditi i cvjetati tek kad su zadovoljene životne potrebe. Bez umjetnosti je moguće puko preživljavanje, ali ne i istinski čovjekov život! Telos umjetnosti je naprosto lijepo kao takovo. J. B. Lotz upućuje na sličnost i različitost znanosti i umjetnosti. Sličnost je u tome što obje otvaraju dubine zbiljnosti, a različitost u izražajnom sredstvu ove dvije čovjekove aktivnosti: dok znanost svoj sadržaj izriče pojmovima, umjetnost se služi jezikom zornog predočavanja (prema šest vrsta umjetnosti). Znanost iznosi na vidjelo trijezne uvide, dok umjetničko djelo privlači, osvaja, oduševljava, očarava. Upravo zbog svoje neposredne zornosti, a ne tek puke apstraktne univerzalnosti, umjetnost — posebice ples, glazba i umjetnost riječi, čovjeka formira.²⁵

Kakvu to dinamiku u sebi skriva čovjekova umjetnička sposobnost kao takva te što ona razotkriva o čovjeku kao biću koje jedino posjeduje ovu vlastitost, i to bilo da stvara umjetničke forme, bilo da im se divi?

Umjetnost nije samo puko prikazivanje, odnosno puko »preslikavanje« prirode, kao što to nerijetko možemo vidjeti na slikama pejzaža. Umjetnost je — kako to ističe C. Valverde — najčešće pokušaj da se prirodu usavrši te učini ono što ona ne može, da je se nadiđe u smjeru formi u kojima do izražaja dolazi jedna viša harmonija, koju poput nekog nacrtu može stvoriti samo ljudski duh te je potom nastoji uobličiti u nekom materijalu. Umjetnost nije samo izražaj ljepote nego ona zahtijeva intuiciju umjetnika, koji zna oživotvoriti, odnosno uobličiti onaj duboki i lijepi osjećaj na platnu, u mramoru, notama, scenskim gestama, s čime se potom drugi mogu identificirati i čime se mogu dati zahvatiti. U svakom umjetničkom stvaranju zamjetljiva je bitno teleološka struktura: uvijek je riječ o tome da se pobudi dojam proporcija i ritma. Umjetnik dakle na neki način, nekim posebnim zorom, otkriva starogrčki *morphe*, te ga izriče u osjetnoj zbiljnosti.²⁶

Već smo gore istaknuli da umjetnost formira čovjeka. I zaista, nalazeći se pred nekim umjetničkim djelom, promatrač preko umjetničkih izražajnih sredstava ima predosjećaj kraljevstva idealnih formi, apsolutne ljepote koja je dapače zbiljskija nego što su boje ili pak tonovi, i to upravo zato što ih transcendiraju. Čitava se zbiljnost doživljava u jednom drugačijem svjetlu. U tom je smislu Aristotel s pravom govorio o katarzi koju u čovjeku polučuju neka umjetnička djela.²⁷ »Poslije svega uzdiže i umjetnost čovjeka nad uskoću njegova naravnog bivstvovanja, budući da ga okružuje lijepim oblicima, po kojima mu zorno dolaze u susret one posljednje

25 Usp. J. de Vries — J. B. Lotz, *Philosophie im Grundriss*, Würzburg, 1969, 114.

26 Usp. C. Valverde, 160.

27 Usp. C. Valverde, 161; J. de Vries — J. B. Lotz, 131–132.

širine i dubine zbiljnosti.«²⁸ Tako je primjerice M. Heidegger u pjesničkom jeziku nazirao praiskustvo bitka.²⁹

6. Rad i tehnika

Pod radom se obično podrazumijeva svaka teška, pa i mučna aktivnost, duhovna i tjelesna, usmjerena korisnom cilju. Naravno da i životinje »rade«, tj. ulažu napor i upotrebljavaju »alat«, tj. ono što nađu da bi postigle neki cilj, ponajviše da se domognu hrane. No razlika između životinjskog i ljudskog rada je tako velika da se on s pravom može smatrati samo čovjekovom vlastitošću. Valverde ističe da je za razliku od životinjskoga »rada« čovjekov rad svjesna, refleksivna, predviđajuća, voljna te posve teleološki usmjerena aktivnost.³⁰

Ako pogledamo nakratko u povijest, zamijetit ćemo da mu filozofi sve do 20. stoljeća nisu pridavali neku znatnu pozornost. Povijest filozofije grčkog razdoblja svjedoči nam o negativnom stavu prema manualnom radu, čemu su naravno pridonijela posebna gledanja na čovjeka i svijet. Tako Platon isključuje iz upravljanja državom one koji se bave »mehaničkim umijećima«³¹. Aristotel drži niskim svaki rad koji zatomi umsku djelatnost.³² Za Cicerona i Senecu »otium« po vrijednosti nadilazi rad. Tek ga je kršćanstvo započelo pozitivno vrednovati. On više nije tek imitacija ili nadopuna prirode u grčkom smislu, nego mu se dapače pridaje soteriološka vrijednost ukoliko ga se gleda kao instrument pročišćenja i spasenja. Treba se prisjetiti da je prema nekima kršćanstvo, posebice ono protestantsko, odigralo odlučujuću ulogu u fascinantnom razvitku zapadnoga kapitalizma: Luther i Calvin veličali su rad kao izraz pripadnosti Kraljevstvu izabranih.³³ U modernom je vremenu rad zadobio antropološko značenje: njime čovjek perfekcionira samoga sebe. Takvo je mišljenje zastupao Marx.³⁴ Valja se prisjetiti da je Engels u radu gledao odlučujući čimbenik kojemu valja zahvaliti prijelaz od majmuna do čovjeka!³⁵

Što sve čovjek može postići radom, odnosno koja je njegova funkcija? Radu se ponajprije može pripisati kozmička vrijednost, jer njime čovjek preobražava lice zemlje u svoju korist, po svojoj mjeri. Nadalje, rad ima personalizirajuću ulogu: ljudska se narav ne rađa savršenom, nego je na svim područjima izručena nastajanju, usavršavanju, perfekcioniranju. Zato uostalom učimo svirati, plesati, govoriti strane jezike. Svaka vrsta rada oblikuje čovjekov karakter, njegovu nutrinu, a često

28 J. de Vries — J. B. Lotz, 114.

29 Usp. C. Valverde, 161, bilj. 38.

30 C. Valverde, 171.

31 Platon, *Država* 369–371.

32 Usp. Aristotel, *Politica* 1328 b ss.

33 Usp. B. Mondin, *Luomo, chi è*, 240.

34 Usp. C. Valverde, 171; bilj. 56.

35 Usp. C. Valverde, 171, bilj. 55.

i njegovu izvanjskost. Zar uostalom ne prepoznajemo intelektualce, službenike, radnike i seljake već i po vanjskom izgledu?!³⁶

Što je tehnika? »Ona se sastoji prije svega u tome što se čovjek služi alatom koji je sam načinio. Također neke druge životinje čine nešto slično — tako će na primjer majmun vrlo rado upotrijebiti štap. Ali svjesno ciljano proizvođenje složenih alata dugim, mukotrpnim radom jest nešto tipično ljudsko.«³⁷ U ovom kontekstu njemački pojmovni par vrlo dobro izražava razliku u upotrebi alata, odnosno tehnike u čovjeka i životinje: životinje za alat upotrebljavaju ono što nađu (*finden*), a čovjek pak ono što iznade, odnosno izmisli (*erfinden!*). Tehnika je upravo u današnje vrijeme dostigla zadivljujuće vrhunce, osobito na području računarstva. Ona omogućuje prodor u kozmička prostranstva i u veoma sitne čestice materije. Bez tehnike, opet one računalne, danas je nezamisliva bilo kakva socijalna organizacija: od trgovina do škola, zdravstva i bilo koje vrste komunikacije. Nije stoga ni čudo što se upravo u tehnici očituje kvalitativna razlika između čovjeka i životinje. Već tehnika čini besmislenim svako približavanje i stavljanje na istu metafizičku ravan čovjeka i životinje. Ako će netko već i govoriti o inteligenciji životinja, onda je tu riječ o posve različitoj inteligenciji od čovjekove. Možemo je sa Schelerom nazvati »praktičnom inteligencijom«, a ona je pak posve usmjerena na praktične ciljeve, kojima životinja čuva i sebe i vrstu u bivstvovanju.

7. Igra, zabava i smijeh

Tek su odnedavno mislioci počeli vraćati pozornost na igru kao isključivo čovjekovu vlastitost, kojom se također razotkriva posebnost njegova bitka. Na filozofskom području zasluge za to pripadaju naravno L. Wittgensteinu, koji je držao da igra predstavlja povlaštenu ključ razumijevanja naravi jezika, koji je igra zvukova, odnosno drugih znakova; istim se lingvističkim znakovima mogu razviti različiti oblici komunikacije — već prema pravilima koja se primjenjuju.

Što je igra? Po čemu se ona razlikuje od drugih čovjekovih aktivnosti, primjerice znanstvene, tehničke ili pak estetske? Promatrajući razne vrste igara kao što su šah, lov, ribolov, tenis, nogomet te ostale igre loptom, ili pak sviranje na bilo kojemu instrumentu, možemo zaključiti da je igra čovjekova aktivnost usmjerena razonodi, davanju oduška vlastitoj slobodi, upravo zabavi. Po zabavi se ona razlikuje od bilo koje čovjekove aktivnosti koja bi joj eventualno mogla biti slična. Igra je osim toga posve bezinteresna stvarnost jer po sebi nije usmjerena nikakvom profitu. Ona nadalje kao aktivnost nije plod čovjekove proizvoljnosti, djelovanja prema instinktima, odnosno prema prirodnim zakonima, nego se igra prema prihvaćenim pravilima.³⁸

36 Usp. B. Mondin, *Luomo, chi è*, 244–255.

37 J. M. Bocheński, 81–82.

38 Usp. B. Mondin, *Luomo, chi è*, 259–260.

Igra ima vrlo signifikativne implikacije za cjelokupno razumijevanje čovjeka. Ona je u sebi mnogo bogatija od ostalih vrlo važnih dimenzija čovjekova bitka, kao što su to spekulativnost, tehnika, etika, estetičnost. U sebi naime uključuje inteligenciju, volju, akciju, spretnost, no istodobno nadilazi puko spoznavanje, volju, djelovanje jer podrazumijeva radost, zadovoljstvo i slobodu. U igri se osim toga postiže unutarnja harmonija cjelokupnog čovjekova bića jer u akciju stupaju sve čovjekove sposobnosti bez ikakve subordinacije, a sve u vidu radosnog ostvarenja subjekta. Tako se u igri postiže skladna sinteza svih čovjekovih temeljnih dimenzija.

Igra kao čovjekova osobitost pronalazi posebno mjesto u blagdanskim svečanostima, u kojima se na gotovo kulturni način slave događaji koji su osobito značajni za strukturu neke zajednice. Igra kod bilo koje svečanosti pridonosi slobodi, radosti, kreativnosti, bezbrižnosti, sreći i nadi nazočnih.³⁹ Zato je Eugen Fink s pravom igru nazvao »oazom sreće«.⁴⁰

Osim toga, igra je dokaz čovjekove autotranscendencije. Naime, u njoj se manifestira nastojanje da se nadiđe ono što je mučno, teško, opresivno u svakodnevnicu; igra je nastojanje da se čovjek barem za trenutak oslobodi socijalnih, prostorno-vremenskih okova koji nerijetko obilježavaju tu svakodnevnicu. U tom je smislu igra anticipacija onoga kraljevstva slobode i radosti koje se nalazi u snovima svih ljudi. Srednjovjekovne lakrdijaške igre, pa i naše dubrovačke, u kojima se mijenjaju socijalne uloge i gdje se svi slojevi mogu izvrgnuti šali, jesu dokaz da je u naravi čovjeka da se pokuša osloboditi tereta svakodnevnice te otisnuti u kraljevstvo slobode i sreće.⁴¹

Uz igru se obično javlja i smijeh, na čiju su važnost upućivali već Aristotel i skolastici, a u novijoj filozofiji također i H. Bergson.⁴² Smijeh je izraz unutarnjeg zadovoljstva, vedrine, ali i trenutačnog uvida u ono što je smiješno, u ono što je igra riječi, što je nesrazmjerno u odnosu sredstvo–cilj. Takav uvid životinjama nedostaje, premda katkada pokazuju dobro raspoloženje mašući repom ili slično, pa stoga smijeh ostaje tipična vlastitost čovjeka. On je također oblik komunikacije. »Dok je životinjsko lice posve bezizražajno, istodobno čovječje lice u gesti smijeha probija ukočenost te otvara fleksibilnu, elastičnu, srdačnu komunikaciju koja odgovara specifično čovjekovu osjećanju.«⁴³

39 Usp. C. Valverde, 170.

40 Usp. C. Valverde, 171, bilj. 54.

41 Usp. B. Mondin, *Luomo, chi è?*, 266–267. Autor na stranici 268. donosi popis literature o igri, koji može biti koristan onima koji bi ovu vlastitost željeli dodatno proučavati. Usp. C. Valverde, 169–172; S. Thomae Aquinatis, *S. th.* II–II, 168, 2. — »Remissio animi a rebus agendis per ludicra verba vel facta«.

42 Usp. H. Bergson, *Le rire*, Pariz, 1900.

43 C. Valverde, 169–170.

8. Etičnost

Kategorija etičnosti jest zbiljnost koja je također dana naprosto s čovjekovom naravi. Pisane tragove o temeljnim moralnim kategorijama, tj. o razlikovanju moralnoga dobra i zla, nalazimo primjerice već u dalekom trećem tisućljeću prije Krista na egipatskim nadgrobnim spomenicima. Etičke se kategorije osim toga nalaze i u temelju čitavoga pravnog poretka koji je dolazio do izražaja u pisanim kodeksima, donešenim zakonima i pisanim pravilima ponašanja. Etika je tako postala temeljem pravnome poretku. Nemaju pravo oni koji filozofiju drže čistom teoretskom znanošću. Pa i kad se unutar filozofije govori o praktičnoj filozofiji, odnosno etici, nerijetko joj se pridaje značenje drugoga reda — jer bi, navodno, samo teoretskim disciplinama trebala biti priznata znanstvenost! To se međutim potpuno protivi duhu filozofske tradicije. I sam je Aristotel uostalom napisao čak četiri traktata o etici! Etika je osim toga veoma snažno zaokupljala i stoike koji su se i sami trudili oko moralnoga savršenstva. Gotovo neizbrisiv biljeg etici su naravno utisnuli kršćanski mislioci.⁴⁴

Bića ispod čovjeka u svojem djelovanju, kojim inače postižu svoju svrhu, ne poznaju nikakvu »moralnu nadgradnju« jer djeluju prema instinktima i nagonima. Uistinu, samo čovjek osjeća jedinstvenu nužnost moralnoga imperativa koji se nameće savjesti, koji nuka da se čini i ono što nije vitalno pospješujuće ili pak što osjetilima ne godi. Nadalje, samo čovjek posjeduje čudnovato »nebo vrijednosti« prema kojima mora zauzeti stav i koje prisiljavaju njegovu volju da ih ostvari.⁴⁵ Osim toga, samo čovjek osjeća onu blaženu prosudbu savjesti nakon učinjenoga dobra, ali i onaj grozni pravorijek zbog učinjenoga zla. To pak ukazuje na činjenicu njegove slobode, koja je uvjet mogućnosti njegove moralnosti. Samo čovjek, nadalje, doživljava svu muku izbora (njem. Qual der Wahl) i odgovornosti. U odnosu pak prema drugima, zajednici, čovjek doživljava da se naprosto mora držati nekih načela i zakona, ali da jednako tako nije dužan, odnosno ne smije poštivati one zakone koji se protive unutarnjem glasu savjesti — sve da ih donese i proglasi nadležna vlast!

O ovim je datostima čovjek razvio sustav misli ili znanost koju nazivamo moralnom filozofijom ili etikom. Ona, polazeći od posljednjih načela razuma, raspravlja ponajprije o ljudskim činima (actus humani), tj. svjesnim i slobodnim djelovanjima koja jedina i potpadaju pod moralnu konsideraciju. Etika propituje jesu li ti čini učinjeni u suzvučju s naravi ljudske osobe u njezinoj cjelokupnosti, odnosno njezinu duhovno–tjelesnom ustrojstvu, tj. pridonose li oni povećanju čovjekova dostojanstva, duhovne ljepote i časnosti — jednom riječju: njegovu cjelokupnom ostvarenju. Ta se znanost, osim toga, bavi i moralnim zakonom, zatim sav-

⁴⁴ Usp. C. Valverde, 164.

⁴⁵ Za kratki maestralni uvid u čitavu problematiku etičnosti, a osobito uvid u vrijednosti, usporedi: J. M. Bocheński, *Uvod u filozofsko mišljenje*, 67–77.

ječću koja primjenjuje naravni zakon na konkretne slučajeve, potom slobodom u njezinoj kompleksnosti te napokon pravima i dužnostima prema zajednici.⁴⁶

Sve ove datosti pokazuju da je čovjek biće koje se ne mora ravnati po instinktima ili nagonima, nego njima može obvladavati te se tako pokazuje suverenim gospodarom samoga sebe (*dominus sui*).

9. Religioznost

Fenomen religioznosti pripada isključivo čovjeku. Samo je čovjek »ens religiosum — religiozno biće«. Ama baš nikakve tragove religioznog ponašanja, pa ni u najelementarnijem embrionalnom obliku, ne nalazimo ni u životinja ni u drugih nama poznatih bića. Stoga je imao potpuno pravo razorni kritičar religije 19. stoljeća L. Feuerbach napisavši da religija ima svoj temelj u bitnoj razlici između čovjeka i životinje — životinje naime nemaju religije.⁴⁷ Ova je vlastitost naprosto čovjekova pratiteljica, i to od samoga njegovog pojavka na zemlji. O njoj nam nepobitne dokaze podastiru etnolozi.⁴⁸ Stari nam pisci veoma slikovito opisuju ovu činjenicu. Ovako kaže Ciceron: »Nijedan narod nije toliko neotesan ni toliko divljiji da ne bi vjerovao u postojanje bogova, pa ako se i vara s obzirom na njihovu narav.« I Plutarh: »Obilazeći zemlju vi ćete naići na gradove bez zidova, trgova, škola, kazališta, zakona, umjetnosti i novca (...) no jedan grad bez hramova, jedan narod bez bogova, narod koji ne moli (...) to nitko nikada nije vidio.«⁴⁹ Ukratko: ljudi svih epoha, od najpriprostijih plemena pa sve do visoko razvijenih civilizacija i kultura, njegovali su religioznu praksu. Simboli su doduše bili različiti, no simbolička aktivnost kao takva, kojom su ljudi nastojali uspostaviti odnos prema transcendenciji, ima svugdje isto značenje. Religioznost je suvereno preživjela i najstrašnije diktature, a svjedoci smo da se ona ne samo uspješno nosi i s modernim sofisticiranim protureligioznim manipulacijama nego i cvate u novim formama. No to još nije sve! Ta upravo je začuđujuća te istodobno i zadivljujuća činjenica da su kulture naprosto prožete religijom! U tom smislu se onda i ne treba čuditi što su najljepša i najdublja umjetnička djela — od antičkog pa sve do modernog vremena — nadahnuta upravo religioznim motivom.

Ovdje nas ne zanima povijest religija, nastanak i razvoj različitih religioznih institucija, ili način na koji su religiozni fenomen tretirali sociolozi, pa niti što su tijekom povijesti o njemu mislili barem istaknutiji filozofi — premda bi to svakako

46 Usporedi izvrstan udžbenik za opću etiku, o kojemu se danas jedva nešto zna: J. de Finance, *Etica generale*, Cassano–Bari, 1975. Ovaj je nenadmašiv manual prvi puta tiskan na latinskom jeziku u Rimu, a sam ga je autor, tada profesor na Gregorijani, proširio, te godine 1967. preveo i na francuski (*Éthique generale*).

47 L. Feuerbach, *Das Wesen des Christentums, Sämtliche Werke*, Stuttgart–Bad Cannstatt, 1959–1964, Bd. 6, 1.

48 Usp. I. Kozelj, Etnološki dokaz za Božju opstojnost u svjetlu današnjice, *Bogoslovska smotra* (33) 1 (1963) 13–40.

49 Oba navoda prema: P. Dezza, *Filosofia*, Roma, ⁷1977, 186.

bilo zanimljivo!⁵⁰ Mi se ovdje naprotiv želimo usredotočiti na religiju kao objekt kritičke refleksije. To pak znači da nam se valja zapitati o korijenu ili o etiologiji religioznog fenomena. Ili jednostavno rečeno: Kako to da je čovjek religiozno biće? Zašto — posluživši se mišlju M. Schelera, osnivača moderne filozofske antropologije — »Svijest o svijetu, samome sebi i o Bogu tvore jedno nerazorivo strukturno jedinstvo«?⁵¹ Zašto je dakle čovjek religiozan? Temeljni razlog religioznoga fenomena je čovjekova »erotična« sastavljenost koju je Platon tako majstorski prikazao u svojem glasovitom dijalogu *Gozba*: s jedne strane je to doživljaj tragične ograničenosti — jer čovjekov je bitak »za smrt«, a s druge pak strane doživljaj da bi mu »spasenje«, potpuno ispunjenje i cjelokupno osmišljenje moglo doći iz prostora onostranosti, a čiji se nosilac u religioznom rječniku naziva Bogom, i kojemu se čovjek spontano otvara. Spomenuta ograničenost pod vidom ovisnosti vidljiva je na veoma upečatljiv, a u mnogim prilikama i dramatičan način (sjetimo se samo Sokrata!), u kategoričnom zahtjevu obdržavanja moralnog zakona čiji začetnik može biti samo božansko biće osobne naravi! Kroz povijest se pokazuje da čovjek bez neke velike znanstvene instruiranosti dolazi do sigurnosti o postojanju Boga, s kojim na spontan način, ulazi u posve osobite odnose, koji se očituju u molitvi, iskazivanju počasti, žrtvi, itd. U ovim činima čovjekova religiozna dimenzija zadbiva uređenu strukturu. Religija dakle nije nikakva neprirodna ili pak nezgrapna protuprirodna nadgradnja, nego datost koja je duboko ukorijenjena u čovjekovu narav, zpravo sudana s njegovim bićem kao takvim.⁵²

Zaključni izvodi

Opisane čovjekove vlastitosti su nam redom ukazivale na posebnost čovjekove naravi. Ona je zasnovana na duhu. Pokušajmo u ovom zaključnom dijelu još jednom iznijeti na vidjelo načine kako u opisanim vlastitostima dolazi do izražaja bit čovjekova duha.

Hegel je na jednome mjestu napisao: »Das Wesen des Geistes ist Freiheit«⁵³, tj. »Bit duha je sloboda«. Duh se prvotno očituje u slobodi, odnosno u oslobođenosti od neposrednosti, tj. u otklonu ili odstojanju (njem. Abstand) od svoje okolice i nagonске strukture. Drugim riječima, čovjek živi u posrednom odnosu prema neposrednosti (njem. vermittelte Unmittelbarkeit) svoje okolice (njem. Umwelt) koju zapravo nadilazi, pa ona za njega predstavlja svijet (njem. Welt).

50 Jedan dobar pregled filozofske kritike religioznog fenomena vidi u: B. Mondin, *L'uomo, chi è?*, 270–284.

51 M. Scheler, Die Stellung des Menschen im Kosmos, *Gesammelte Werke*, Bern, 1976, Bd. 9, 89.

52 O religioznosti kao čovjekovoj vlastitosti usporedi opširnije: I. Šestak, Filozofsko utemeljenje religioznog života, u: Ivan Antunović (uredio), *Religije i život*, Religijski niz, knj. 9, FTIDI, Zagreb, 2006, 287–302; I. Šestak, Das religiöse Leben philosophisch begründet, *Disputatio philosophica. International Journal on Philosophy and Religion* (8) 1 (2006) 57–71.

53 G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, Sämtliche Werke (hrsg. von H. Glockner), Stuttgart, 1971, Bd. 9, 44.

Čovjekovi su pak nagoni u samom korijenu principijelno izručeni mogućnosti da se njima obvladava.

Ova posredovana neposrednost, odnosno otklon od neposrednosti došli su do izražaja u analizi čovjekovih vlastitosti. Čovjek nadilazi posrednost i u svojoj jezičnoj sposobnosti jer se pokazuje kao univerzalni »speaker«, budući da principijelno može spoznati svako biće u cjelini bitka te ga potom i izreći. Čitajući pak pisanu riječ o proteklim događajima, čovjek nadilazi neposrednost sadašnjosti (*hinc et nunc*). Nadalje, u osobitosti svoje socijalnosti pokazuje da se ne udružuje samo radi pukog održavanja sebe kao jedinke te produženja vrste. Njegova socijalnost tako nadilazi puku funkcionalnu biologičnost, koja je tako karakteristična za životinjski svijet. U tvorbama pak kulture (*cultura*) pokazuje oslobođenost od neposrednosti prirode (*natura*), koja mu omogućuje intencionalni iskorak prema njoj te njezino posredovanje po njegovoj mjeri. A budući da kulturu mora stjecati, pokazuje da je i na tom području slobodan od instinktivne nužnosti koja vlada u životinjskom svijetu. Umjetnost je također pokazatelj da je čovjek oslobođen puke biologičnosti. Rad u kojemu se upotrebljavaju složeni alati jest nedvosmislen znak kojim se čovjek razlikuje i od najbližijih sisavaca, koji kao alat upotrebljavaju ono što u okolici nađu, dok je čovjekov alat plod iznašašća, na kraju krajeva plod sasvim drugačije vrste inteligencije nego što je životinjska »praktična inteligencija« (*Scheler*), koja doduše nekako hvata odnos »sredstvo–cilj«, ali se to događa uvijek u uskim okvirima neposredne vitalne korisnosti. Igra, zabava i smijeh su također naznake čovjekove mogućnosti da nadiđe neposrednost svijeta u kojemu živi, a koji ga nerijetko opterećuje, te da se otisne u svijet koji oslobađa i usrećuje. Etičnost pak zaista znači nadilaženje neposrednosti s obzirom na puku vitalnost u njezinoj možebitnoj ugodu s obzirom na rasnu, klasnu ili nacionalnu vezanost. Iz svake spomenute neposrednosti, čiji utjecaj na pojedinca može biti naravno veoma jak, neumoljivo probija zapovijed moralnoga imperativa koji nalaže da »dobro treba činiti, a zlo izbjegavati«, i to bezuvjetno. U religioznosti kao najčudnovatijoj čovjekovoj vlastitosti očituje se tako neobičan otklon odnosno sloboda od neposrednosti da cjelokupni život dobiva uporište u transcendenciji, koja osloboditeljski određuje čovjekovu ovostranost u svim njezinim porama.

Kao što se vidi, u ovim je promišljanjima na neizravan način izišla na vidjelo činjenica ljudskoga duha kao uzdignutost i oslobođenost od neposrednosti okolice i nagonske strukture. No valja isto tako istaknuti da su ovakve karakteristike upravo uvjet mogućnosti onih sposobnosti koje držimo za duhovne »*sensu stricto*«, tj. spoznavanje i slobodno htijenje. Naime tek kad čovjek zbiljnost oko sebe doživljava na odstojanju, tj. u »posredovanoj neposrednosti«, tada ona može biti spoznata u svojoj biti, ali i postati objekt slobodnoga izbora.

No analiza čovjekovih vlastitosti ukazuje također i na bitnu vlastitost čovjekova duha, tj. da on nije »*spiritus purus*« nego »*spiritus incarnatus, spiritus in materia*«, odnosno »*Geist in Welt*«! O tome svjedoči već i jezik koji pokazuje hilemorfističku strukturu: riječ je osjetni prenositelj duhovne zbiljnosti. Kultura, a u njezinom sklopu i umjetnost, daje jednako tako dokaz za hilemorfističku sastavljenost čovjeka.

INDICATORS OF THE SPIRITUAL DIMENSION IN MAN

An Analysis of Man's Singularity

Ivan Šestak

Summary

The philosophical science of man, that is philosophical anthropology, seeks to unveil the essence of man. In principle, this endeavour is very complex since man is also the object of this discipline, that is, man himself who is an extremely complex being. At the core of this complexity is no doubt his spiritual–corporal structure. Classical authors of textbooks on this discipline sought in their methodological approach to point out the singularity of man's nature. They pointed to the spiritual soul and its two basic faculties: reason and will. Some more recent authors have also endeavoured to analyse man's singular features, as for example speech, sociability, politicality, science, culture, art, work and technology, play, entertainment and laughter, ethicality and religiosity. Their analysis in its particular way implied man's »novum« relative to other creatures in the world, and that is his spirit. Speech about singularities has in truth enriched anthropological speech by introducing an added freshness into this philosophical discipline about man and thus has rendered man's nature, if not quite understandable, then interesting in any event.

Key words: philosophical anthropology, man, singularity, limited or incarnated spirit, freedom